

Józef Majewski

ORCID 0000-0001-9617-6454

Calov-Bibel Jana Sebastiana Bacha

Streszczenie: W latach trzydziestych XX wieku w USA odnaleziono, należący do Jana Sebastiana Bacha, trzytomowy komentarz biblijny pod redakcją Abrahama Calova (zm. 1686), wybitnego teologa luterańskiego XVII wieku. Jest to jedyna zachowana praca z biblioteki teologicznej Bacha. *Calov-Bibel* „ma ogromne znaczenie dla studiów nad Bachem, ponieważ zawiera jego komentarze na marginesach przy konkretnych fragmentach Pisma Świętego oraz podkreślenia i inne oznakowania. Ujawniają one coś z najgłębszych poglądów tego wielkiego kompozytora i rzucają światło na jego teologiczne i religijne podejście do własnej sztuki” (Robin A. Leaver). Trudno przecenić wagę *Calov-Bibel* dla badań twórczości i życia Bacha, tymczasem w polskiej literaturze przedmiotu ze świecą szukać studiów o tym dziele. Niniejszy artykuł, pierwsze – jak się zdaje – tego rodzaju opracowanie w języku polskim, zamierza częściowo wypełnić tę lukę.

Słowa kluczowe: Biblia, komentarz biblijny, służba Boża, muzyka kościelna, muzyka pobożna, bachologia

Summary: Johann Sebastian Bach’s *Calov-Bibel*

A three-volume Biblical commentary edited by Abraham Calov (d. 1686, an eminent 17th-century Lutheran theologian), belonging to Johann Sebastian Bach, was discovered in the USA in the 1930s. It is the only surviving work from Bach’s theological library. *Calov Bible* is of immense importance to Bach studies since it contains the composer’s marginal comments alongside particular Biblical passages, as well as understandings and other markings. They reveal something of the innermost thinking of the great composer and illuminate his theological and devotional approach to his art (Robin A. Leaver). Although it would be difficult to overestimate the significance of the *Calov Bible* for research into Bach’s life and work, studies devoted to this work are few and far between in relevant Polish literature. This paper, the first such analysis – or so it seems – in the Polish language, seeks to partially fill in this gap.

Keywords: Bible, biblical commentary, service of God, church music, devotional music, Bachology

Robin A. Leaver w 1985 roku pisał: „Komentarz do Biblii, ongiś będący w posiadaniu kompozytora Jana Sebastiana Bacha, obecnie znajduje się w Ludwig Fuerbringer Library w Concordia Seminary (St. Louis) [należącego do Kościoła Luterańskiego Synodu Missouri, Lutheran Church – Missouri Synod

w USA]. Chodzi o *Die deutsche Bibel*, zredagowaną w sporej części z wypowiedzi Marcina Lutra przez teologa Abrahama Calova w trzech dużych rozmiarów tomach, wydaną w Wittenberdze w latach 1681–1682. Edycja ta ma ogromne znaczenie dla studiów nad Bachem, ponieważ zawiera jego komentarze na marginesach przy konkretnych fragmentach Pisma Świętego oraz podkreślenia i inne oznakowania. Ujawniają one coś z najgłębszych poglądów tego wielkiego kompozytora i rzucają światło na jego teologiczne i religijne podejście do własnej sztuki¹. Doprawdy, trudno przecenić wagę *Die deutsche Bibel...*, dzisiaj zwykle zwaną *Calov-Bibel* – *Biblią Calova*, dzieła niezwykłego, ale też wciąż mało poznanego i wykorzystanego w obszarze badań życia i twórczości lipskiego kantora (1685–1750). Tymczasem w polskiej literaturze przedmiotu – jak do tej pory – ze świecą szukać studiów o tym dziele².

Die heilige Bibel... na amerykańskiej ziemi

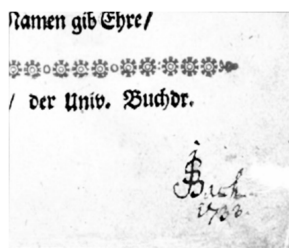
Jak do tej pory *Biblia Calova* jest jedyną odnalezioną – i dostępną dzisiaj – pozycją z listy zasobów prywatnej teologicznej biblioteki Bacha, listy powstałej szybko po jego śmierci³. Dzieło to zajmuje na niej pierwsze miejsce, pod zapisem: *Calovii Schriften. 3. Bände*, a przypadło w spadku w udziale żonie Jana Sebastiana – Annie Magdalenie (1701–1760), której los tak się potoczył, że do końca swoich dni pozostawała w wielkiej biedzie i zapewne z życiowej konieczności dzieło to sprzedała. Potem słuch po nim zaginął. Dopiero w pierwszej połowie XX wieku niespodziewanie dało o sobie znać... na amerykańskiej ziemi, w stanie Missouri, w regionie, gdzie w przeszłości osiedliło się wielu emigrantów z Niemiec.

¹ J. S. Bach and Scripture. Glosses from the Calov Bible Commentary, wstęp, komentarze i redakcja R. A. Leaver, St. Louis 1985, s. 11 (opracowanie to dostępne jest w Internet Archive – pod adresem <<https://archive.org/details/jsbachscriptureg0000unse/page/n5/mode/2up>>; [dostęp: 9.08.2021]).

² O *Biblii Calova* pisze Sz. Paczkowski, [w]: *Styl polski w muzyce Johanna Sebastiana Bacha*, Lublin 2011, s. 178–183. Kilka uwag na temat tego dzieła można znaleźć w: Ch. Wolff, *Johann Sebastian Bach. Muzyk i uczony*, tłum. B. Świdorska, Warszawa 2011, s. 392–393, 399.

³ Zob. R. A. Leaver, *Bachs theologische Bibliothek / Bach's Theological Library. Eine kritische Bibliografie / A Critical Bibliography. Mit einen Beitrag von Christoph Trautmann / With an Essay by Christoph Trautmann*, Stuttgart 1983; tenże, *Bach und die Lutherschriften seiner Bibliothek*, „Bach-Jahrbuch” 1975, nr 61, s. 124–132.

W 1934 roku w niewielkiej miejscowości Frankenmuth pod Michigan odbywało się spotkanie przedstawicieli Kościoła Luterńskiego Synodu Missoury⁴. Jeden z nich – pastor Christian Riedel, miłośnik muzyki Bacha – zatrzymał się w domu miejscowego farmera Leonarda Reichla, swego krewnego. Przy tej okazji gospodarz pokazał mu egzemplarz jednego z trzech tomów starożytnego komentarza do Biblii, który jego ojciec miał kupić w antykwariacie w Filadelfii sto lat wcześniej. Wraz ze śmiercią rodzica w 1879 roku potężne tomy dostały się synowi. Uwagę pastora przykuł fantazyjny podpis (inicjały dwóch imion spletały się z pierwszą literą nazwiska), znajdujący się w prawym dolnym rogu pierwszej strony księgi, pod którym widnieje data 1733. Zdumiony, rozpoznał w nim charakterystyczny podpis samego Bacha, dochodząc do wniosku, że trzyma w rękach księgę, która kiedyś do niego należała:

Kilka miesięcy później odnalazły się także pozostałe dwa tomy. Z kolei autentyczność podpisu potwierdził niemiecki badacz życia i twórczości Bacha – Hans Preuss (zm. 1951) z Universität Erlangen w Niemczech, który zajmował się m.in. eksploracją zawartości biblioteki kompozytora i do którego – z tej racji – wysłano kopię podpisu.

Do ojczyzny Jana Sebastiana *Biblia Calova* trafiła, wypożyczona, dopiero w roku 1968, z okazji międzynarodowej wystawy *Ex Libris Bachianis – Eine Kantate Johann Sebastian Bachs im Spiegel seiner Bibliothek*. To wtedy dziełu temu bliżej przyjrzał się Christoph Trautmann, berliński bacholog, rok później publikując o nim studium na łamach „Musik und Kirche”⁵.

⁴ Historię *Biblia Calova* prezentuję z pomocą różnych prac, o których informuję w przypisach do niniejszego tekstu. Poza tym zob.: G. Herz, *Towards a new image of Bach*, „Bach” 1970, nr 4, s. 9–27 (cz. 1) i 1971, nr 1, s. 7–28 (cz. 2); C. Trautmann, *Bach's Bible*, „American Choral Review” 1972, nr 4, s. 3–11; R. A. Leaver, *The Calov Bible from Bach's Library*, „Bach” 1976, nr 4, s. 16–22; H. H. Cox, „*The Scholarly Detective. Investigating Bach's Personal Bible*”, „Bach” 1994, nr 1, s. 28–45.

⁵ Ch. Trautmann, *Calovii Schriften. 3. Bände aus Johann Sebastian Bachs Nachlaß und ihre Bedeutung für das Bild des lutherischen Kantors Bach*, „Musik und Kirche” 1969, nr 39, s. 145–160 – angielskie tłumaczenie: *J. S. Bach: New Light on His Faith*, „Concordia Theological Monthly” 1971, nr 42, s. 88–99.

Na przelomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku systematycznymi literackimi, technicznymi i technologicznymi badaniami Bachowej autentyczności ingerencji i wpisów w *Calov-Bibel* kierował Howard H. Cox, bibliista z Moravian Theological Seminary w Bethlehem (Pensylwania). Ostatecznie *Biblią Calova* zajęło się Crocker Nuclear Laboratory z University of California w Davis. W efekcie w 1985 roku wydano fundamentalne studium *The Calov Bible of J. S. Bach*, zawierające raport z badań oraz faksymile i opis ingerencji i wpisów Jana Sebastiana, z wyjaśnieniami⁶.

Święta Biblia według Calova

Bach *Calov-Bibel* darzył wielkim poważaniem, o czym świadczy choćby uwaga, jaką zanotował na kwicie aukcyjnym potwierdzającym zakup przez niego altenburskiej edycji dzieł zebranych Marcina Lutra w 1742 roku (dodana uwaga Jana Sebastiana w nawiasach okrągłych): „Niniejsze *Teütsche und herrliche Schrifften des seeligen Dr. M. Luther* [...] (pochodzące z biblioteki wybitnego wittenberskiego generalnego superintendenta i teologa, doktora Abrahama Calova, których [pism – J. M.] ponoć użył do opracowania swojej wielkiej Biblii Niemieckiej; po jego śmierci przeszły one w posiadanie równie wybitnego teologa dr. J. F. Mayera) kupilem na aukcji za 10 rthl., anno 1742, w miesiącu wrześniu”⁷.

⁶ *The Calov Bible of J. S. Bach*, red. H. H. Cox, Ann Arbor 1985: *Authentication of the Hand-Penned Material in Bach's „Calov Bible”* – s. 3–12; *A Literary Analysis of the Intelligible Entries from the Total Sample* – s. 13–30; B. Kusko, *Proton Milliprobe Analysis the Hand-Penned Annotations in Bach's „Calov Bible” Commentary. Appendix: Additional Entries* – s. 31–106; *Facsimiles* – s. 107–394; *The Translations*, tłum. E. Finger – s. 395–456. Wypada dodać, że cztery lata temu w niderlandzkiej oficynie Uitgeverij van Wijnen, specjalizującej się w wydawaniu faksymile, ukazał się, wydrukowany w drukarni polskiego wydawnictwa Bernardinum, reprint *Biblii Calova: M. Luther, A. Calov, J. S. Bach, Die Heilige Bibel*, Franeker 2017. *The Calov Bible of J. S. Bach* jest dostępne na stronie Internet Archive, pod adresem: <<https://archive.org/details/jsbachscriptureg0000unse/page/n5/mode/2up>>; [dostęp: 9.08.2021]. Zob. Chafe E., *Review of „The Calov Bible of J. S. Bach” by Howard H. Cox*; „*J. S. Bach and Scripture: Glosses from the Calov Bible Commentary*” by Robin A. Leaver; „*Bach among the Theologians*” by Jaroslav Pelikan, „*Journal of the American Musicological Society*” 1987, nr 2, s. 343–352.

⁷ Cyt. za: Ch. Wolff, *Johann Sebastian Bach*, dz. cyt., s. 393. Zob. *The New Bach Reader: A Life of Johann Sebastian Bach in Letters and Documents*, red. H. T. David, A. Mendel, Ch. Wolff, New York–London 1998, nr 228, s. 218.

Calov rzeczywiście był jednym z najwybitniejszych teologów luterzańskich swoich dni⁸. Urodził się w Morągu 16 kwietnia 1612 roku, a zmarł 25 lutego 1686 roku w Wittenberdze. Studiował filozofię na uniwersytecie w Królewcu, następnie zaś *sacra scientia* w Rostoku. Doktorat z teologii uzyskał w 1637 roku. Wykładał na uniwersytecie w Królewcu, by w roku 1643 zostać rektorem Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku i pastorem przy kościele Świętej Trójcy. Siedemnaście lat później objął stanowisko profesora teologii na uniwersytecie w Wittenberdze i duchownego w tamtejszym kościele, po dwóch zaś latach został superintendentem. Calov był „najwspanialszym i najbardziej wpływowym teologiem srebrnego wieku ortodoksji luterńskiej”⁹, jak też „jednym z głównych i nieprzejednanych reprezentantów ortodoksji luterskiej, z tej perspektywy pisał traktaty polemiczne”¹⁰. Jego *Systema locorum theologicorum...*, obok pomnikowych dzieł Johanna Gerharda (1582–1637) *Loci theologici...* i Johanna Andreasa Quenstedta (1617–1688) *Theologia didactico-polemica...*, należało do najważniejszych dogmatyk nurtu ortodoksyjnego w luteranizmie tamtych czasów. Biblii poświęcił dwa dzieła: *Biblia illustrata* (cztery tomy) i *Die deutsche Bibel*, czyli *Calov-Bibel*, której tytuł w niemieckim oryginale i przekładzie na język polski ma postać:

J. N. J.*

DIE HEILIGE
BIBEL

nach S. Herrn D. Martini Lutheri
Deutscher Dolmetschung, und Erklärung
vermöge des Heil. Geistes
im Grund-Text
Richtiger Anleitung der Cohaerentz,

J. N. J.

ŚWIĘTA
BIBLIA

według dr. Marcina Lutra
niemieckiego przekładu i komentarza
z pomocą Ducha Świętego
w tekście zasadniczym
we właściwym zachowaniu spójności,

⁸ Sylwetka Abrahama Calova – na podstawie: B. Milerski, *Calov Abraham*, [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 2, red. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa 2002 (wersja elektroniczna); H. Paprocki, *Calov, Calovius, Abraham*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, kol. 2182–2283; R. Preus, *The Theology of Post-Reformation Lutheranism*, t. 1, Concordia Publishing House, St. Louis 1970, s. 59–60; T. R. Schmeling, *Strenuus Christi Athleta Abraham Calov*, „Lutheran Synod Quarterly” 2004, nr 4, s. 357–399.

⁹ R. Preus, *The Theology of Post-Reformation Lutheranism*, dz. cyt., s. 59.

¹⁰ B. Milerski, *Calov Abraham*, dz. cyt.

* W czasach baroku często na początku wydawanych dzieł, szczególnie teologicznych, stawiano trzy litery: J. N. J. – będące skrótem słów łacińskich *In Nomine Jesu* albo niemieckich *In Name Jesu* – „W imię Jezusa”. Zob. R. A. Leaver, *J. S. Bach and Scripture. Glosses from the Calov Bible Commentary*, St. Louis 1985, s. 52.

und der gantzen Handlung eines jeglichen Texts
 Auch Vergleichung der gleichlautenden Sprüche
 enthaltenen
 eigenen Sinn und Meinung
 Nechst ordentlicher Eintheilung eines jeden Bu-
 ches und Capittels
 und Erwehung der nachdrücklichen Wort, und
 Redens-Ark
 in der Heil. Sprache
 sonderlich aber
 Der Evangelischen allein seligmachenden War-
 heit,
 gründ- und deutlich erörtert
 und mit Anführung
 Herrn Lutheri deutschen, und verdeutschten
 Schrifften,
 also abgefasset,
 dass der eigentliche Buchstäbliche Verstand,
 und gutes Theils auch
 der heilsame Gebrauch der Heil. Schrift
 fürgestellt ist,
 Mit grossem Fleiss,
 und Kosten ausgearbeit,
 und verfasset,
 von
 D. Abraham Calovio,
 Im Jahr Christi MDCXXCI. welches ist das
 5681ste Jahr, von Erschaffung der Welt.
 zu Wittenberg
 Nicht uns, HERR, nicht uns, sondern deinem
 Namen gib Ehre
 umb deine Gnade und Wahrheit!

Gedruckt in Wittenberg
 bey Christian Schrödtern der Univ. Buchdr.

i odpowiednim potraktowaniu każdego tekstu
 Takoz porównanie podobnych sformulowań
 zawiera się tu
 w ich własnym znaczeniu i sensie
 wraz z uporządkowanym podziałem każdej
 księgi
 i rozdziału
 oraz rozważaniem szczególnego rodzaju słow-
 nictwa i mowy
 w świętym języku
 a szczególnie
 Ewangelicznej jedynie błogosławionej Prawdy,
 omówionej dogłębnie i jasno
 a także z przytoczeniem
 Lutra niemieckich i przetłumaczonych
 pism
 w ten sposób ujętych,
 że prawdziwe literalne rozumienie
 i w znacznej mierze
 zbawienne wykorzystanie Pisma Świętego
 się prezentuje,
 z wielką starannością
 i niemalymi kosztami wypracowane
 i wydane
 przez
 dr. Abrahama Caloviusa,
 W roku Chrystusowym MDCXXCI, który jest
 5681 rokiem po stworzeniu świata.
 W Wittenberdze
 Nie nam, Panie! nie nam, ale imieniowi twemu
 daj chwałę
 dla miłosierdzia twego, i dla prawdy twojej!¹¹

Wydrukowano w Wittenberdze
 u Christiana Schrödterna w Wydaw. Uniw.¹²

¹¹ Pierwszy werset psalmu 115. Cytat za: *Biblia gdańska*, 1632, Internet Archive, <<https://archive.org/details/1632ThePolishBibliaGdaska/page/n1/mode/2up>>; [dostęp: 15.04.2021]. Pismo Święte cytuje się za tym wydaniem.

¹² Niniejszym wyrażam wielką wdzięczność ks. dr. Eligiuszowi Piotrowskiemu za pomoc w przetłumaczeniu tego tytułu.

Wpisy i inne ingerencje Bacha

Die heilige Bibel nach S. Herrn D. Martini Lutheri..., licząca łącznie 4355 stron z 8709 kolumnami, Abraham Calov zamyślił w taki sposób, że najpierw cytował albo streszczał wybrany fragment Pisma Świętego, do którego następnie dołączał komentarz Lutera. Jeśli w dziełach ojca Reformacji nie znajdował odpowiednich tekstów, wtedy dodawał własne komentarze. Różnorodne ingerencje Bacha pojawiają się na 250 stronach. Jan Sebastian zatem: 1. poprawiał błędy typograficzne; 2. podkreślał słowa i frazy Biblii i komentarzy; 3. uzupełniał brakujące teksty Pisma Świętego; 4. wybrane fragmenty oznakowywał w ten sposób, że na marginesach, wzdłuż tych fragmentów, w kolumnach stawiał dwie kreski; 5. na marginesach notował dwie litery: „NB.” – łac. „nota bene” (dosłownie: „zauważ dobrze”); 6. także na marginesach zapisywał własne uwagi i komentarze¹³.

Bach dokonywał korekty błędów typograficznych m.in. z pomocą erraty znajdującej się na końcu ostatniego tomu *Calov-Bibel*. Oto kilka przykładów (t. I, cz. 1):

– kolumny 161–162 – w odniesieniu do Rdz 22,13 Bach przekreślił imię „Jakub”, obok zapisując „Izaak”;

– kolumny 727–728 – w wypadku Kpł 23,11 z pomocą tradycyjnego znaku korektorskiego słowo „Speise” na marginesie uzupełnił o „meister”, uzyskując słowo „Speisemeister”;

– kolumna 732 – w kontekście Kpł 23,39 w wyrazie „worden” przekreślił literę „o”, pod nią zapisując „e” („werden”)¹⁴.

Niekiedy Bach uzupełniał brakujące wyrazy/fragmenty, a czynił to na dwa sposoby: raz z pomocą erraty, innym razem bez niej. Przykład pierwszej metody: kolumny 1639–1640 – na marginesie uzupełnił werset 2 Sm 22,44 słowami (dodany fragment w nawiasach): „Tyś mię od sporu ludu mego wyrwał; (zachowałeś mię, abym był głową narodów; lud, którego nie znał, służy mi)”¹⁵. Przykład metody bez pomocy erraty: kolumny 425–426 – w wersecie Wj 5,23, dopisał słowa: „mit ihm zu reden in deinen Nahmen” – które uznał

¹³ C. Trautmann, *J. S. Bach: New Light on His Faith*, art. cyt., s. 2.

¹⁴ Kolejne przykłady za: R. A. Levaer, *Facsimiles with Notes and Commentary*, dz. cyt., s. 62 (przykład pierwszy) i 82 (drugi i trzeci). Zob. H. H. Cox, *The Translation*, dz. cyt., s. 399 i 409 (drugi, trzeciego brak).

¹⁵ R. A. Levaer, tamże, s. 85 i 91; H. H. Cox, tamże, s. 412 i 416–417.

za konieczne dla zrozumienia biblijnej wypowiedzi: „Bo od onego czasu, jakom [ja, Mojżesz] wszedł do Faraona, (abym mówił imieniem twojem), gorzej się obchodzi z ludem tym; a przecież nie wybawił ludu twego”¹⁶.

Część Bachowych uzupełnień, ale też podkreśleń czy innych oznakowań dotyczy biblijnych liczb i ich symboliki. Przykłady:

- Kolumny 485–486 – lipski kantor zaznaczył fragment: „I przyszedli do Elim, gdzie było dwanaście źródeł wód, i siedmdziesiąt palm; i położyli się tam obozem nad wodami” (15,27). Calov w swoim komentarzu przywołał znaczące paralelnie przykłady tych symbolicznych liczb Starego i Nowego Testamentu – dwanaście pokoleń Izraela i siedemdziesięciu starszych oraz dwunastu apostołów i siedemdziesięciu uczniów.
- Kolumny 557–558, Bach nie tylko oznaczył na marginesie cały komentarz do Rdz 28,20, gdzie mowa o dwunastu drogocennych kamieniach, ale także każdy z tych kamieni ponumerował: „(1) sardyjusz... (2) topazyjusz... (3) szmaragd... (4) karbunkul... (5) szafir... (6) diament... (7) linkuryjusz... (8) achates... (9) ametyst... (10) chryzolit... (11) onychin... (12) jaspis”. Calov poszczególne klejnoty zinterpretował chrystologicznie¹⁷.

Bach blisko 30 razy na marginesach umieścił skrót „NB.”, który pojawia się raz osobno, innym razem towarzyszą mu podkreślenia czy zakreślenia, jeszcze innym razem uzupełnienia, a niekiedy własne komentarze kompozytora. Wśród tych ostatnich cztery dotyczą bezpośrednio muzyki i śpiewu w służbie Bożej, czyli w liturgii odprawianej w świątyni. Lipski kantor odniósł się do „śpiewno-muzycznych” fragmentów Księgi Wyjścia oraz Pierwszej i Drugiej Księgi Kronik.

W Księdze Wyjścia adnotacja Bacha pojawia się w rozdziale 15, gdzie Izraelici wyśpiewują pieśni wdzięczności Bogu po przejściu suchą stopą przez Morze Czerwone, w którym pogrążyły się goniące ich wojska egipskie. Najpierw śpiewa Mojżesz z mężczyznami, następnie jego siostra Miriam/Maryja z kobietami – i właśnie na wysokości tego fragmentu Jan Sebastian umieścił swoje słowa¹⁸.

¹⁶ R. A. Levaer, tamże, s. 61 i 70; H. H. Cox, tamże, s. 398 i 404.

¹⁷ R. A. Levaer, tamże, s. 67, 73 i 75; H. H. Cox, tamże, s. 403, 404 i 405.

¹⁸ Kolejne komentarze Bacha za: R. A. Leaver, *Facsimiles with Notes and Commentary*, s. 71 (komentarz do Wj 15,20), 93 (1 Krn 25), 95 (1 Krn 28,21), 97 (2 Krn 5,13). Por. H. H. Cox, *The Translation*, s. 404 Wj 15,20), 418 (1 Krn 25 i 28,21) i 418–419 (2 Krn 5,13).

Tom I,1, kolumny 483–484

Księga Wyjścia

„Tedy Maryja, prorokini, siostra Aaronowa, wzięła bęben w rękę swoją, a wyszły wszystkie niewiasty za nią z bębnami i muzyką. I mówiła do nich Maryja: Śpiewajcie Panu, albowiem możnie wywyższon jest; konia i jezdnego jego wrzucił do morza” (15,20–21).

NB.

Erstes Vorspiel, auf 2 *Chören* zur Ehre Gottes zu musiciren.

Pierwsza prefigura zagrania muzyki na chwałę Boga przez dwa chóry¹⁹.

Dwa komentarze występują w Pierwszej Księdze Kronik. Jeden dotyczy całego rozdziału 25, w którym dowiadujemy się, że Dawid tworzy zestawy śpiewaków-muzyków do służby Bożej, drugi – wersetu 28,21, gdzie mowa o pocztach/zmianach kapłanów i Lewitów do tejsze służby:

Tom I,1, kolumny 2047–2048

Pierwsza Księga Kronik

„I odłączył Dawid i hetmani wojska na posługiwanie synów Asafowych i Hemanowych, i Jedytunowych, którzy prorokowali przy cytrach, i przy harfach, i przy cymbalach. [...] Ci wszyscy byli pod sprawą ojca swego przy śpiewaniu w domu Pańskim na cymbalach, na lutniach, i na cytrach ku służbie w domu Bożym, jako rozkazał król, i Asaf, Jedytun, i Heman. A był poczet ich z braci ich, którzy byli ćwiczonymi w pieśniach Pańskich, wszystkich mistrzów dwieście osmdziesiąt i osm. [...]” (25,1–31).

NB.

Dieses Capitel ist das wahre Fundament aller gottgefälliger Kirchen Music, usw.

Ten rozdział jest prawdziwym fundamentem wszelkiej muzyki kościelnej na chwałę Boga, *etc.*

¹⁹ W przekładzie marginalnej uwagi Bacha idę za sugestią Michaela Marissena, że *Vorspiel* w czasach lipskiego kantora i wcześniej miało znaczenie nie muzyczne (preludium), ale teologiczno-biblijne, będąc synonimem takich pojęć jak „figura” czy „typ” – *The Biographical Significance of Bach's Handwritten Entries in his Calov Bible*, „Lutheran Quarterly” 2020, nr 4, s. 379–382. „Typ (gr. «wzór»), termin z zakresu bibliistyki, oznaczający wydarzenia albo osoby w Starym Testamencie, które uznaje się za prawzory czy antycypacje obrazów («typoi») późniejszych wydarzeń czy osób w Nowym Testamencie, i to w tym sensie, że to, co wcześniejsze, może być w pełni zrozumiane dopiero w świetle tego, co późniejsze. [...] Przykłady biblijne: 1 Kor 5,7 (baranek paschalny – Jezus), 1 Kor 10,1–13 (manna i woda – Eucharystia i chrzest) [...]” (H. Vorgrimler, *Typ*, [w:] *Nowy leksykon teologiczny*, tłum. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, wstęp do wydania polskiego ks. prof. A. J. Skowronek, konsultacja naukowa o. prof. J. Salij OP, Warszawa 2005, s. 399).

Tom I,1, kolumny 2063–2064

Pierwsza Księga Konik

„[To wszystko, rzekł Dawid {do Salomona}, opisane z ręki Pańskiej mię doszło, abym zrozumiał wszystko [...]. A oto poczty kapłanów i Lewitów do każdej posługi w domu Bożym bądą z tobą w każdej pracy; każdy ochotny i roztropny przy wszelkiej posłudze, także książęta, i wszystkie lud staną na każde rozkazy twoje” (28,19–21).

NB.

Ein herrlicher Beweiss, dass neben anderen Anstalten des Gottesdienstes, besonders auch die Musica vom Gottes Geist durch David mit angeordnet worden.

Wspaniały dowód na to, że obok innych elementów składowych kultu, za pośrednictwem Dawida Duch Boży ustanowił również muzykę.

Natomiast w Drugiej Księdze Kronik Bach odniósł się do wersetów 5,11–13, gdzie mowa o „śpiewno-muzycznej” liturgii w świątyni, którą wypełniła chwała Boża pod postacią obłoku. Calov do fragmentu tego odniósł tytuł: *Jak chwała Pana ukazała się poprzez piękną muzykę* – a Jan Sebastian podkreślił w nim słowa „piękną muzykę”.

Tom I,1, kolumny 2087–2088

Druga Księga Kronik

Stali [w świątyni] Lewitowie śpiewacy, i wszyscy, którzy byli przy Asafie, Hemmanie, i Jedytunie, i synowie ich, i bracia ich, obleczeni będąc w szaty bisiorowe, z cymbalami i z harfami i z cytrami, stali mówię na wschodniej stronie ołtarza, a przy nich kapłanów sto i dwadzieścia trąbiących w trąby. I stało się, gdy jednostajnie trąbili, i śpiewali [...], i chwalili Pana, że dobry, że na wieki miłosierdzie jego, tedy dom on napelniony jest obłokiem, to jest dom Pański” (5,11–14).

NB.

Bey einer andächtigen Musig [sic!] ist allezeit Gott mit seiner Gnaden-Gegenwart²⁰.

Gdzie jest pobożna muzyka, tam zawsze obecny jest Bóg ze swoją łaską.

Charakterystyczne, że po większej części komentarze Bacha dotyczą natury muzyki świątynnej, jako tej, która służy zbawieniu dzięki łasce Bożej oraz zadaniom urzędowych muzyków świątynnych. Najwyraźniej Jan Sebastian

²⁰ O tym, jak Bach mógł rozumieć, czym jest pobożność, zob.: R. A. Leaver, *J. S. Bach's Parodies of Vocal Music: Conservation or Intensification?*, [w:] *Compositional Choices and Meaning in the Vocal Music of J. S. Bach*, red. M. A. Peters, R. L. Sanders, Lanham–New York–London 2018, s. 187–192; F. Presseisen, *Muzyka wyrazem duchowości – kilka refleksji na temat korelacji słowa i muzyki w Bachowskim chorale bożonarodzeniowym Lobt Gott, ihr Christen, allzugleich BWV 732*, „Pro Musica Sacra” 2020, nr 18, s. 47–48.

obie Księgi Kronik odczytał zarówno kościelnie, jak i osobiście: jako natchnione i objawione świadectwo, z jednej strony, wagi i niezbędności śpiewu i muzyki instrumentalnej (!) w liturgii Kościoła, a – z drugiej strony – Bożego źródła własnego powołania, pojmowanego jako coś w rodzaju ordynacji na urząd kościelny, który pojmował – w duchu samego Lutera – jako autentyczne głoszenie Słowa Bożego²¹.

Teologiczny muzyk i muzyczny teolog

W ostatniej części niniejszych rozważań skupię się na zaledwie trzech podstawowych ogólnych wnioskach, jakie można wyciągnąć ze „zmartwychwstania” *Biblii Calova* w XX wieku i jej wykorzystania w niektórych dotychczasowych badaniach nad życiem i twórczością Bacha²².

1. *Die heilige Bibel...* właściwie kładzie kres długiemu sporowi o życie duchowo-religijne Jana Sebastiana w kontekście jego zawodowej kariery w Kościele, sporowi zapoczątkowanemu przez Friedricha Blume’a (zm. 1975). Ten niemiecki bacholog w 1962 roku obwieścił: „Czy Bach miał szczególne upodobanie do kościelnej pracy? Czy była to dla niego duchowa konieczność? Nie wydaje się. W każdym razie nie ma na to żadnego dowodu. Bach jako najdoskonalszy kantor, twórczy sługa Słowa Bożego, zagorzały luteranin – to legenda. Rzeczy te trzeba pogrzebać razem z wszystkimi innymi tradycyjnymi i ukochanymi romantycznymi iluzjami”²³. Blume zasugerował, że wiara Jana

²¹ Por. Ch. Trautmann, *J. S. Bach: New Light on His Faith*, art. cyt., s. 94.

²² Zob. np.: H. Kluge-Kahn, *Johann Sebastian Bach. Die verschlüsselten theologischen Aussagen in seinem Spätwerk*, Wolfenbüttel 1985; E. Chafe, *Tonal Allegory in the Vocal Music of J. S. Bach*, Berkeley–Los Angeles 1991; M. D. Greer, *From the House of Aaron to the House of Johann Sebastian. Old Testament Roots for the Bach Family Tree*, [w:] *About Bach*, red. G. G. Butler, G. B. Stauffer, M. D. Greer, Urbana–Chicago 2008, s. 15–32; Sz. Paczkowski, *Styl polski w muzyce Johanna Sebastiana Bacha*, dz. cyt, s. 178–183; A. Loewe, *Johann Sebastian Bach’s „St John Passion” (BWV 245): A Theological Commentary. With a New Study Translation by Katherine Firth and a Foreword by N. T. Wright*, Leiden–Boston 2014; M. Marissen, *The Biographical Significance of Bach’s Handwritten Entries in his Calov Bible*, art. cyt.

²³ F. Blume, *Outlines of a New Picture of Bach*, „Music and Letters” 1963, nr 3, s. 218 (niemiecki pierwodruk: *Umriss eines neuen Bach-Bilds: Vortrag für das Bachfest der internationalen Bach-Gesellschaft in Mainz, 1. Juni 1962; Vorabdruck*, „Musica” 1962, nr 16, s. 16–176). A. Dürr, *Zu Wandel des Bach-Bilds: zu Friedrich Blumes Mainzer Vortrag*, „Musik und Kirche” 1962, t. 32, s. 153–152 (w tym samam tomie, na s. 153–156, ukazała się odpowiedź Blume’a: *Antwort von Friedrich Blume*); tenże, *New Light on Bach*, „The Musical Times”

Sebastiana mocno osłabła już w 1726/1727 roku, trzy lata po osiedleniu się w Lipsku, co – zdaniem tego bachologa – podpowiada fakt, że właśnie wtedy zarzucił komponowanie kantat, a jeśli pisał nowe, to okazjonalnie i pod niejakim przymusem²⁴. Tymczasem *Calov-Bibel* – wbrew Blume’owi – świadczy o osobistym zaangażowaniu lipskiego kantora w wiarę chrześcijańską również w tym „niekantatowym” okresie, czego wyrazem była jego muzyczno-kościelna praca, traktowana jako powołanie czy wręcz urząd kościelny²⁵. „Stosunek Bacha do swojej zawodowej służby jako organisty i kantora prawdziwie był stosunkiem serca. Przeciwnie do Blume’a, wolno powiedzieć, że nie ma żadnego rozdziału między Bachem człowiekiem a Bachem muzykiem kościelnym”²⁶. Sposób, w jaki lipski kantor czytał ten trzypięciotomowy komentarz biblijny: metodycznie, konsekwentnie, skrupulatnie, teologicznie, symbolicznie, krytycznie, egzystencjalnie, traktując jego teksty osobiście, odnosząc je do własnego życia i pracy zawodowej, w tym odnajdując biblijne podstawy dla kościelno-muzycznego powołania muzyka, kantora i organisty – świadczy o tym, że jego kościelna praca niewątpliwie była dla niego duchową koniecznością i że miał w niej szczególne upodobanie.

2. *Biblia Calova* ma także coś ważnego do powiedzenia w debacie wokół pytania, czy można Bacha uważać za twórcę „piszącego” autentyczną teologię z pomocą muzyki, w tym muzyki czysto instrumentalnej²⁷. Otóż ten biblijny

1966, nr 1480, s. 484–485 i 487–488; F. Smend, *Was bleibt? Zu Friedrich Blumes Bach-Bild*, „Der Kirchenmusiker” 1962, nr 13, s. 178–88; Ch. Trautmann, *Calovii Schriften*. 3. Bände, art. cyt.; G. Herz, *Toward a New Image of Bach*, art. cyt. (dwie części) (przedruk w: *Essays on J. S. Bach*, Ann Arbor 1985, s. 149–184). O sporze zob.: R. A. Leaver, *Introduction*, [w:] *The Routledge Research Companion to Johann Sebastian Bach*, red. R. A. Leaver, London–New York 2017, *passim*; Ch. Wolff, *Images of Bach in the Perspective of Basic Research and Interpretative Scholarship*, „Journal of Musicology” 2005, nr 4, s. 505–507.

²⁴ Blume powołał się na nowo ustaloną w końcu lat pięćdziesiątych chronologię powstania liturgicznych utworów Bacha, pióra Alfreda Dürra (*Zur Chronologie der Leipziger Vokalwerke J. S. Bachs*, „Bach-Jahrbuch” 1957, nr 44, s. 5–162) i Georga von Dadelsena (*Beiträge zur Chronologie der Werke Johann Sebastian Bachs*, Trossingen 1958).

²⁵ R. A. Leaver, *Introduction*, [w:] *Bach and Scripture*, dz. cyt., s. 11.

²⁶ G. Herz, *Towards a new image of Bach* (cz. 1), art. cyt., s. 26–27.

²⁷ Kilka przykładów krytyki teologicznej wykładni muzyki instrumentalnej Bacha: D. Schulenberg, „*Musical Allegory*” *Reconsidered: Representation and Imagination in the Baroque*, „Journal of Musicology” 1995, nr 12, s. 203–239; P. Kivy, *Philosophies of Arts: An Essay in Differences*, New York 1997, s. 184–194; M. Boyd, *Bach*, Oxford 2000, s. 228–245; J. L. Irwin, *Neither Voice nor Heart Alone: German Lutheran Theology of Music in the Age of the Baroque*, New York 1993, s. 141–152; R. Lloyd, *Bach: Luther's Musical Prophet?*, „Current

komentarz jest wyraźnym świadectwem teologicznych zainteresowań Jana Sebastiana w związku z jego działalnością jako kompozytora muzyki kościelnej. Tym samym można – jak sędzę – widzieć w nich ważny argument za teologiczną wykładnią muzyki lipskiego kantora jako „teologicznego muzyka i muzycznego teologa”²⁸. A argument ten nabiera mocy, gdy uwzględni się także inne teologiczne prace z biblioteki Jana Sebastiana, które ten – jak można przypuszczać – mógł czytać w podobny sposób jak *Biblię Calova* (np.): dwa różne wydania dzieł zebranych Marcina Lutera, *Opera* oraz *Examen decretorum Concilii Tridentini* Martina Chemnitza (1522–1586), jednego z najwybitniejszych teologów Reformacji XVI stulecia, wielotomowy komentarz do Pisma Świętego *Biblischer Erklärung* oraz *Hauptschlüssel* Johanna Oleariusa (1611–1684), *Tisch des Herrn* i *Lehre von der Heiligen Tauffe* Erdmanna Neumeistera (1671–1756) czy *Apostolische Christen-Schulke* Augusta Pfeiffera (1640–1698).

3. *Calov-Bibel*, w której ważną rolę odgrywa – jakże charakterystyczna dla czasów Bacha – refleksja na temat symboliki liczb w Piśmie Świętym i teologii, rzuca także pewne światło na wciąż odgrzewany spór o symbolikę liczbową w muzyce Bacha. W tym kontekście do myślenia daje, że lipski kantor w swoich wpisach i innych ingerencjach w *Calov-Bibel* wykazuje wyraźne zainteresowanie liczbami i ich wymową symboliczną. Trudno nie przyjąć, że i z tej racji – w duchu muzyki barokowej w ogóle – zainteresowanie to mogło znaleźć odzwierciedlenie również w jego muzyce nie tylko wokalne, ale także instrumentalnej.

*

Wiele przemawia za tym – i niech to będzie ostatni tu wniosek w związku ze „wskrzeszeniem” *Biblii Calova* – że gdyby nawet Jan Sebastian nie zasługiwał na miano „muzycznego teologa” czy „teologicznego muzyka”, to trudno nie przyjąć, że jednym z kluczy do interpretacji jego muzyki, tak wokalne, jak instrumentalnej, jest (przynajmniej) niemiecka teologia luterańska XVI–XVIII wieku, autorstwa chociażby tych autorów, których prace znalazły się na liście zasobów biblioteki Bacha, przede wszystkim zaś *Calov-Bibel*.

Musicology” 2007, t. 83, s. 5–32. Zob. J. Majewski, *Kanony śmierci. Słowo o chrystologii „Wariacji goldbergowskich” Jana Sebastiana Bacha* (współpraca M. Borowiec), Gdańsk 2019, s. 28–36.

²⁸ Zob. R. A. Leaver, *Johann Sebastian Bach: Theological Musician and Musical Theologian*, „Bach” 2000, nr 1, s. 17–33.

Bibliografia

1. Blume F., *Antwort von Friedrich Blume*, „Musik und Kirche” 1962, t. 32, s. 153–156 (przedruk [w:] *Bach*, red. Yo Tomita, Routledge, London–New York 2016, s. 135–138).
2. Blume F., *Outlines of a New Picture of Bach*, „Music and Letters” 1963, nr 3, s. 214–227.
3. Blume F., *Umrisse eines neuen Bach-Bilds: Vortrag für das Bachfest der internationalen Bach-Gesellschaft in Mainz, 1. Juni 1962; Vorabdruck*, „Musica” 1962, nr 16, s. 16–176.
4. Boyd M., *Bach*, Oxford University Press, Oxford 2000.
5. Chafe E., recenzja prac: H. H. Cox, *The Calov Bible of J. S. Bach*; R. A. Leaver, *J. S. Bach and Scripture: Glosses from the Calov Bible Commentary*; J. Pelikan, *Bach among the Theologians*”, „Journal of the American Musicological Society” 1987, nr 2, s. 343–352.
6. Chafe E., *Tonal Allegory in the Vocal Music of J. S. Bach*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1991.
7. *Compositional Choices and Meaning in the Vocal Music of J. S. Bach*, red. M. A. Peters, R. L. Sanders, Lexington Books, Lanham–New York–London 2018.
8. Cox H. H., *The Scholarly Detective. Investigating Bach's Personal Bible*, „Bach” 1994, nr 1, s. 28–45.
9. Dadelsen G. von, *Beiträge zur Chronologie der Werke Johann Sebastian Bachs*, Hohner-Verlag, Trossingen 1958.
10. Dürr A., *New Light on Bach*, „The Musical Times” 1966, nr 1480, s. 484–485 i 487–488.
11. Dürr A., *Zu Wandel des Bach-Bilds: zu Friedrich Blumes Mainzer Vortrag*, „Musik und Kirche” 1962, t. 32, s. 153–152 (przedruk [w:] *Bach*, red. Yo Tomita, Routledge, London–New York 2016, s. 127–134).
12. Dürr A., *Zur Chronologie der Leipziger Vokalwerke J. S. Bachs*, „Bach-Jahrbuch” 1957, nr 44, s. 5–162.
13. Greer M. D., *From the House of Aaron to the House of Johann Sebastian. Old Testament Roots for the Bach Family Tree*, [w:] *About Bach*, red. G. G. Butler, G. B. Stauffer, M. D. Greer, University of Illinois Press, Urbana–Chicago 2008, s. 15–32.
14. Herz G., *Towards a New Image of Bach*, „Bach” 1970, nr 4, s. 9–27 (cz. 1) i 1971, nr 1, s. 7–28 (cz. 2).
15. Irwin J.L., *Neither Voice nor Heart Alone: German Lutheran Theology of Music in the Age of the Baroque*, New York 1993, s. 141–152.
16. *J. S. Bach and Scripture. Glosses from the Calov Bible Commentary*, wstęp, komentarze i redakcja R. A. Leaver, Concordia Publishing House, St. Louis 1985.
17. Kivy P., *Philosophies of Arts: An Essay in Differences*, Cambridge University Press, New York 1997.
18. Kluge-Kahn H., *Johann Sebastian Bach. Die verschlüsselten theologischen Aussagen in seinem Spätwerk*, Mösel, Wolfenbüttel 1985.
19. Leaver R. A., *J. S. Bach's Parodies of Vocal Music: Conservation or Intensification?*, [w:] *Compositional Choices and Meaning in the Vocal Music of J. S. Bach*, red. M. A. Peters, R. L. Sanders, Lexington Books, Lanham–New York–London 2018.
20. Leaver R. A., *The Calov Bible from Bach's Library*, „Bach” 1976, nr 4, s. 16–22.
21. Lloyd R., *Bach: Luther's Musical Prophet?*, „Current Musicology” 2007, t. 83, s. 5–32.

22. Loewe A., *Johann Sebastian Bach's „St John Passion” (BWV 245): A Theological Commentary*, with a New Study Translation by Katherine Firth and a Foreword by N. T. Wright, Brill, Leiden–Boston 2014.
23. Majewski J., *Kanony śmierci. Słowo o chrystologii „Wariacji goldbergowskich” Jana Sebastiana Bacha* (współpraca M. Borowiec), Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2019.
24. Marissen M., *The Biographical Significance of Bach's Handwritten Entries in his Calov Bible*, „Lutheran Quarterly” 2020, nr 4, s. 373–389.
25. Milerski B., *Calov Abraham*, [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 2, red. T. Gadacz, B. Milerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002 (wersja elektroniczna).
26. Paczkowski Sz., *Styl polski w muzyce Johanna Sebastiana Bacha*, Wydawnictwo Polihymnia, Lublin 2011.
27. Paprocki H., *Calov, Calovius, Abraham*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, kol. 2182–2183.
28. Presseisen F., *Muzyka wyrazem duchowości – kilka refleksji na temat korelacji słowa i muzyki w Bachowskim chorale bożonarodzeniowym Lobt Gott, ihr Christen, allzugleich BWV 732*, „Pro Musica Sacra” 2020, nr 18, s. 47–64.
29. Preus R., *The Theology of Post-Reformation Lutheranism*, t. 1, Concordia Publishing House, St. Louis 1970.
30. Schulenberg D., „*Musical Allegory*” *Reconsidered: Representation and Imagination in the Baroque*, „Journal of Musicology” 1995, nr 12, s. 203–239.
31. Stiller G., *Johann Sebastian Bach and Liturgical Life in Leipzig*, Concordia Pub House, St. Louis, 1984.
32. *The Calov Bible of J. S. Bach*, red. H. H. Cox, UMI Research Press, Ann Arbor 1985.
33. *The New Bach Reader. A Life of Johann Sebastian Bach in Letters and Documents*, red. H. T. David, A. Mendel, Ch. Wolff, W. W. Norton & Company, New York–London 1998.
34. Trautmann Ch., *Bach's Bible*, „American Choral Review” 1972, nr 4, s. 3–11
35. Trautmann Ch., *Calocii Schrifften. 3 Bände aus Johann Sebastian Bachs Nachlaß und ihre Bedeutung für das Bild des luterischen Kantors Bach*, „Music und Kirche” 1969, nr 39, s. 145–160.
36. Trautmann Ch., *J. S. Bach: New Light on His Faith*, „Concordia Theological Monthly” 1971, nr 42, s. 88–99 (przedruk [w:] *Bach*, red. Yo Tomita, Roudledge, London–New York 2016, s. 103–114).
37. Vorgrimler H., *Nowy leksykon teologiczny*, przekł. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, wstęp do wydania polskiego ks. prof. A. J. Skowronek, konsultacja naukowa o. prof. J. Salij OP, Warszawa 2005.
38. Wolff Ch., *Images of Bach in the Perspective of Basic Research and Interpretative Scholarship*, „Journal of Musicology” 2005, nr 4, s. 503–520.
39. Wolff Ch., *Johann Sebastian Bach. Muzyk i uczoney*, przekł. B. Świdarska, Lokomobile, Warszawa 2011.

Józef Majewski – dr hab. profesor Uniwersytetu Gdańskiego, teolog, antropolog mediów, kierownik Zakładu Dziennikarstwa i Mediów, członek Komitetu Naukowego Instytutu Analiz Społecznych i Dialogu „Laboratorium Więzi”, członek redakcji „Gdańskiego Rocznika Ewangelickiego”, członek kolegium redakcyjnego kwartalnika „Więź”, publicysta, dziennikarz,

stały współpracownik „Tygodnika Powszechnego” i miesięcznika „Znak”. Autor, współautor i tłumacz blisko 40 książek – autor m.in.: *Spór o rozumienie Kościoła. Eklezjologiczne uwarunkowania i perspektywy wielkich debat teologicznych na przełomie XX i XXI w.*; *Religia – media – mitologia*; *Fuga przemijania. Słowo o eschatologii Jarostawa Iwaszkiewicza*; *Kanony śmierci. Słowo o chrystologii „Wariacji goldbergowskich” Jana Sebastiana Bacha* (współpraca M. Borowiec), *Religia – media – popkultura* (razem z M. Kokoszczyńską). Publikował na łamach takich czasopism, jak: „Bliza”, „Diagonali”, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, „Herder Korrespondenz”, „Horyzonty Wychowania”, „Kronos”, „Littera Antiqua”, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica”, „Przegląd Powszechny”, „Przegląd Religioznawczy”, „Salvatoris Mater”, „Sensus Historiae”, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne”, „Studia Paedagogica Ignatiana”, „Theological Research”, „Twórczość”, „W drodze”, „Znak”, „Życie Duchowe”.